

ԺԵՍԵՐ ԵՒ ՍՈՎՈՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Հարսնախօսութիւնն եւ նշանդրէք

Հարսանիքները, կամ, ինչպէս ինքեանք Նախիջևանցիք ասում են, «Հարսնիքները», ինչպէս ամեն տեղ, Նախիջևանումն էլ սկսում են աշնանը և շարունակւում են մինչև Մեծ-պար, երբ գիւղացիք վերջացնում են իւրեանց դաշտային աշխատանքները, իսկ քաղաքացիք վերադառնում են ամսուանոցներից և սկսում են իւրեանց կեանքի աշնան և ձմեռուան սեզոնները:

Հարսնախօսութիւնը սովորաբար լինում է կամ տղայի ու աղջկայ ազգականների ձեռքով, կամ քահանաների միջնորդութեամբ և կամ առանձին Հարսնախօսների ձեռքով, որոնք կոչւում են «Գիրօնչի»: Աղջիկ Հաւանելու ու ուզելու գործում, բացի աղջկայ տեսքից ու գեղեցկութիւնից, մեծ դեր է խաղում և աղջկայ վերայ եղած փողն ու բաժինքը, կամ, ինչպէս ասում են, «ջըհէգը»:

Նախիջևանում կապուած պսակները մեծաւ մասամբ Հաշուի ու գործնական դիտումների արդիւնք են: Ամուսնութեամբ ինտելիգենտ մարդիկ կեանքի ապահովութիւն են ձեռք բերում, վաճառականներն իւրեանց մայր գումարներն են մեծացնում և իւրեանց առևտրական գործերն ընդարձակում, գործակատարները դուրս են գալիս իւրեանց «աղաների» ու «չորսյաջիների» մօտից և իւրեանց սեփական գործը սկսում, և այլն և այլն: Հաշուի ամուսնութիւնները, ՚ի Հարկէ, աւելի յաճախ տեղի են ունենում քաղաքացիների մէջ, քան թէ գիւղացիների, որոնք բնականապէս աւելի են պաշտօնային իւրեանց նախապետականութիւնը: «Հէլալ կաթնակէր» և «Սջախի որդի», խօսքերը որոնց մինչև ցայսօր քիչ-շատ դեռ գին են տալիս գիւղացիք, քաղաքացւոց բերանում արդէն կորցրել են իւրեանց խորհուրդը և նշանակութիւնը: Քաղաքում ոչ մի բանի չեն նայում, մինչև իսկ տեսքն ու գեղեցկութիւնը, «բնութքն» ու «մեարիֆէթը», դիտութիւնն ու կրթութիւնը բանի տեղ չեն դնում:

«կարգուել» ցանկացող քաղաքացի երիտասարդը, երբ «խնամի է ուղարկում» նախապէս և տիրապէս պատուիրում է իմանալ, թէ աղջկայ տէրը ո՞րքան փող պէտք է տայ աղջկայ վերայ, ո՞րքան «ջըհէզ» միտք ունի անելու: Իւրեանց աղջիկներին «հարս անել» ցանկացողներն էլ իւրեանց հերթով նախապէս աշխատում են իմանալ, թէ փեսացուն ի՞նչ կարողութեան տէր է: Գիւղացիք տեսնում ու հաւանում են աղջիկներին եկեղեցիներում, հարսանիքներում ու հրաւերներում կամ «գիւաֆէթնելում» և ուխտադնացութիւնների ժամանակ, մասնաւորապէս վարդաւառին ու «խրտրելիեզին», իսկ քաղաքացիք ամեն տեղ, որովհետեւ քաղաքի աղջիկները բոլորովին ազատ են և ամեն տեղ լինում են, ամեն տեղ զբօսնում ու շրջում են երիտասարդների հետ:

Սիրահարութեամբ, սրտի միտումներով ու զգացմունքի հակումներով եղած ամուսնութիւնների սակաւութեամբ պէտքէ մեկնել և այն հանդամանքը, որ նախիջևանի զաղթականների մէջ համարեալ թէ սիրահարական երգ չկայ և լիշողութիւն էլ չ'կայ, որ մի ժամանակ շատ եղած լինի: Հաշիւը, կողմնակի դիտումները և կարիքները բանաստեղծութիւն չեն սիրում: Իգէտներ, դադափարների և զգացմունքների աշխարհ չէ նախիջևանը. պրոզան, կեանքի լուրջ ու կոշտ պրոզան է այս կողմերի հայ գաղթականների մտքում թաղստորոգը, սրտին տիրողը, իշխողը: Մեզ յաջողեց գրի անցնել «Արգու և Խամբեր» վերնագիրը կրող երգը, որ Ղրիմից բերուած լինելով, մինչև ցայսօր դեռ պահպանուել է գիւղացիների բերանում, և որ սիրահարական երգի բոլոր տարերքն է պարունակում իւր միջոց երգն ալ ևս կոչուում է «Ապո ճանի երգ»:

ԱՐԶՈՒ

- 1, Փարչս առի, ջուրի գնացի,
Տալտրմիշ արի, վերուցի,
Հոգիս, հաւատս, Խամբեր,
Ապոճանս կորուցի.
Հոգիս, հաւատս, Խամբեր,
Ապոճանս կորուցի:

ԽԱՄԲԵՐ.

- 2, Ես ասօր չորվախ գնացած չիմ,
 Ձեռքս, երեսըս լուացած չիմ.
 Աղու տասնէ, կը խըմիմ,
 Ես քու ապուճանդ տեսած չիմ:

ԱՐՋՈՒ.

- 3, Աղու ուղենասնէ, աղու կ'լամ,
 Ինձի ուղենասնէ, ես կ'լամ.
 Բայց իմ ապուճանս ալ
 Անբմակ ճոցիդ մէջը պէնկ է ¹⁾:

ԽԱՄԲԵՐ.

- 4, Քաղաքը փորուած էր,
 Անբմակ օլխարը խուզիով էր
 Ապուճանիդ վըրան
 Ի՛նչպէս գիր գրած էր:

ԱՐՋՈՒ.

- 5, Քաղաքը փորուած էր,
 Անբմակ օլխարը խուզիով էր.
 Ապուճանիս վըրան
 Անո նս ալ գրած էր:

ԽԱՄԲԵՐ.

- 6, Ջուրը կերթար օլուխ, օլուխ).
 Կ'քաշէին թօլուխ, թօլուխ.
 Ապուճանդ գըտնողին
 Ի՛նչ պիտ տաս մուշտուլուխ:

ԱՐՋՈՒ

- 7, Ջուրը կերթար օլուխ, օլուխ,
 Կ'քաշէին թօլուխ թօլուխ.
 Ապուճանս գըտնողին
 Արզուն կերթայ մուշտուլուխ:

¹⁾ Պէնկ—խալ, ²⁾ Օլուխ օլուխ—գարիւ գարիւ,

ԽԱՄԲԵՐ.

- 8, Աստեղը ինձի մեղք կանին,
 Կէնճ ¹⁾ կլոխս խըյմալամիշ կանին ¹⁾,
 Էգէր Էրկուսս մէկ լանքնէ,
 Մեզի զընտան կըձգին:

ԱՐՋՈՒ.

- 9, Տունին տիրէկը ²⁾ մարջան ⁴⁾ է,
 Հոգիիս սիրածը տուն իս.
 Էգէր Էրկուսիս մէկ զնտան ձգիննէ,
 Ջնտանը մեզի առքալութին է:

ԽԱՄԲԵՐ.

- 10, Քէկը իմիս տալիս է,
 Կտրած օրէնքին խալիլ իմ.
 Ալէմ աշխրքին հետ չիմ փոխիլ,
 Արզուն իմիս փսլըս է:

ԱՐՋՈՒ.

- 11, Գետինին վրայէն չորս ձիաւոր կուգան,
 Չորսին մէկ հատը մուրատը է.
 Ես կ'ճանչնամ Խամբերին,
 Օրթալի գողու ³⁾ ձիովը Խամբերն է:

ԽԱՄԲԵՐ

- 12, Ինչ որ Էղիլ է Էղիլ է.
 Ճակատս սևը գրուիլ է.
 Ճակատս սևը գրուած էր,
 Խամբերին գուլում էլղաւ:

Սիրահարական երգի տարերք է պարունակում իւր մէջ ի
 հետեւեալ վեց տողը, որ Նախիջևանի պառաւններն սովորաբար
 ասում են, երբ որ տեսնում են մէկին նստած քունը տանելիս.

Քունն էկիլ է, աչքն առիլ է,
 Նարն էկիլ է, գուռը կայնիլ է.
 Ինչ գիտէ քի եարին էշթայ,

¹⁾ Կէնճ — երիտասարդ; ²⁾ խըյմալամիշ անել — ջարդել, կոտորել, ³⁾ Տի-
 րէկ — Սիւն, ⁴⁾ Մարջան — բուստ, ⁵⁾ Գողու — կարմիր:

Ինչ գիտէ քի քունին էշթայ,
Քունն էշթայ-նը, մէմալ կուգայ,
Նարն էշթայ-նը, մէմալ չի գայ¹⁾

Նախիջևանում Հին ժամանակներն ապրելուս է եղել մի ժողովրդական երգիչ Աղապալի անունով, որ ՚ի միջի ալլոց, մի քանի սիրահարական երգեր է ասել և տարածել ժողովրդի մէջ, բայց ներկայումս այդ երգերը համարեա թէ ամբողջովին մոռացուել են: „Աղապալի“ -ին է պատկանում յայտնի „Սամաւարի երգը“, որ քանիցս սպասգրուած է. նորան է, գուցէ, պատկանում և „Երեք օրուան լուսնի նման ունքերդ“ յայտնի երգը, որ իւր գեղեցկութեամբ Նախիջևանի ժողովրդական սիրահարական երգերի մէջ ամենաընտիրը կարող է համարուել:

Երբ որ երկու կողմերից էլ համաձայնութիւնը կայանում է, փոխացուն առնում²⁾ իւր Հետ իւր ամենամօտ ազգականներին և գնալով աղջկայ տունը, „խօսք“ է անում, այսինքն համբուրում է „բիւթսլի“ և „բիւնայի“ - աներոջ և գսքանչի ձեռքերը, պաշտօնապէս փոխացու է յայտարարում և շնորհաւորութիւն ընդունում: „Նշանտուք“ խօսքը, որ Նախիջևանցիք գործ են ածում, արտայայտում է ոչ թէ ընդհանրապէս ամբողջ նշանադրութեան հանդէսը, այլ միայն նշան տալու կամ մատանի փոխելու պարզ գործողութիւնը, որ կատարուում է կամ նոյն խօսքի ժամանակ և կամ „բէհին“: Ընդհանուր նշանադրութեան գործողութիւնն արտայայտելու համար Նախիջևանցիք սովորաբար գործ են ածում տաճկական այդ „բէհ“ բառը, որ, ինչպէս յայտնի է, նշանակում է իսկապէս զրտական, այսինքն այդ գէպքում հարսնացուն ներկայանում է ինչպէս „բարի“ կամ ապրանք, որ գնուած է, բայց տակաւին զինը ամբողջովին չի վճարուած, այլ միայն մի մասը: Փոխարեւորական մտքով, ՚ի հարկէ, „բէհ“ բառը կարող է նշանակել և նշանադրութիւն:

„Բէհը“ կատարուում է „խօսքից“ մի քանի օր յետոյ աղջկայ տանը և շատ հանդիսաւոր կերպով, այնպէս որ շա-

¹⁾ Այս վեց տողը հաղորդել է մեզ Տէր-Սահակ Զարբձեանը:

տները, որոնք հանդիսաւոր «բէհ» են կատարել, ալլ ևս հանդիսաւոր հարսանիք չեն անում, որովհետեւ «բէհն» էլ հարսանիքի պէս բան է և նոյն ծախսն ու «դառաթն» է պահանջում: Յաճախակի մեծ ծախսերից խոյս տալու համար «բէհն» ու «խօսքը» միացնում են ու իսկոյն սկսում են հարսանիքի պատրաստութիւն տեսնել:

Դիւղերում սովորաբար հաւանած աղջկայ տունը խնամի է դնում տղայի հայրը կամ մօտ ազգականը: Հասնելով տուն և մտնելով բակը, նա անմիջապէս չէ մտնում, ալլ նախապէս կանգնում է դրան առաջ և դուրս է կանչում աղջկայ հօրը և յայտնում է նորան իւր գալու պատճառը: Եթէ խնամու առաջարկութիւնը հաճելի է լինում աղջկայ հօրը, նա իսկոյն և եթ ներս է հրաւիրում նորան, յարգում և «ջուղաբ» տալիս, այսինքն նորա առաջարկութիւնն ընդունում է, իսկ եթէ հաճելի չի լինում, նա նորան ճանապարհ է դնում առանց ներս հրաւիրելու և առանց «ջուղաբի»: Առաջին, այսինքն, առաջարկութիւնն ընդունելու դէպքում տղայի հայրն արտասանում է «խօսքը մէկ Աստուած մէկ» ասացուածքը, որով և ամրացնում է դորձը, և անմիջապէս ընդհանուր համաձայնութեամբ որոշուում է «բէհի» օրն ու տեսակը, որովհետեւ դիւղերում բէհը լինում է մեծ և փոքր: Եթէ որոշուում է «փոքր բէհ» անել, նշանակուած օրը տղայի ծնողները և ամենամօտ մարդիկ սահմանափակ թուով գնում են աղջկայ տունը, համեստ կերպով ուտում, խմում, ուրախութիւն են անում «նշանտօք» կատարում, այսինքն մատանի են դնում աղջկայ մատը. իսկ եթէ որոշուում է «մեծ բէհ» անելու, նշանակուած օրն աւելի մեծ թուով մարդիկ են գնում, հրաւերք են անում, դար ու զուռնայ են կանչում և աւելի մեծ հանդիսով են կատարում «նշանտօք»: Երկար ժամանակ քէֆ, ուրախութիւն անելուց, կուշտ ու կուռ ուտել-խմելուց և պարելուց յետոյ, աղջկայ տանից բոլոր հրաւիրեալները նոր խնամիների հետ գնում են տղայի տունը «փեսատես», որովհետեւ դեռ գիւղերում պահպանուել է փեսայի մինչև հարսանիքը աղջկը չ'տեսնելու և աղջկայ տունը չ'գնալու սովորութիւնը: Աղջկայ տանից փոխա-

դարձ մատանին ուղարկուում է փեսային և կամ նոյն իսկ բէհի օրը խնամինների ձեռքով, և կամ նշանադրութիւնից յետոյ պատահած մեծ տօներից մէկի ժամանակ — Յոննդեան, Ս. Սարգըսին, Բարէկենդանին, Միջինքին, Նաղկադարդին, Զատիին, և միւս տօներին, երբ աղջկայ և տղայի տներին միմեանց փոխադարձաբար „տարուբեր“ է ուղարկուում: Տարուբերը, կամ ինչպէս քաղաքացիք ասում են, „խրկուածք“ բաղկացած է լինում անուշեղէնից՝ խաթմուխ և իփլիկ հալուաններից և զանազան ընծաններից խնամացող ընտանիքի կարողութեան համեմատ: Ամեն մի „խրկուածք“ ունենում է իւր „տաւցը“, այսինքն աղջկայ կողմիցն էլ փոխադարձաբար ուղարկում են անուշեղէն և ընծաններ փեսայի տունը: Ահա այդ դարձերից մէկի հետ ուղարկում են և մատանի, որ հագցնում են փեսայի մատը իբրև փեսացուի նշան և իբրև փոխ նորա հարսին ուղարկած ու մատը հագցրած մատանիին:

Հին ժամանակները „նշանտուքի“ ժամանակ նշան օրհնելու և կէս պսակ կատարելու սովորութիւն է եղել, բայց նշան յետ տալու, կամ, ինչպէս ասում են, „ետ լինելու“ դէպքերի յաճախելու պատճառով, կէս պսակ կատարելը այստեղ էլ ինչպէս ուրիշ տեղերում, արգելուել է հոգևոր իշխանութիւնից:

Մենք ասացինք, թէ քաղաքում բէհը մեծ „ղառաթով“ է կատարուում և յաճախ աւելի ծանր է լինում, քան թէ հարսանիքը, ուստի և „ղառաթով“ բէհ կատարողները շատ անգամ այլ ևս հանդիսաւոր հարսանիք չեն անում: „Պառաթ“ ասելով նախիջևանցիք հասկանում են ամեն մի այնպիսի հանդիսաւոր գործողութիւն կամ արարողութիւն, որի ամեն բանը տեղն է, ամեն բան շքեղ, թանգ և սարգին է, ամեն մանրամասնութիւն, ամեն ծէսք ու սէթ-ւեթք ճշտիւ կատարուած, ճշտիւ պահպանուած է: Եւ ճշմարիտ, բէհ կատարողը, որ սովորաբար լինում է աղջկայ տէրը, նախօրօք ուղարկում է իւր և իւր նոր խնամինների ազգականներին տպագրուած հրաւիրատոմսակներ, վարձում է երաժշտութիւն, ըսնում է հմուտ խոհարար և բաղմաթիւ սպասաւորներ, պատրաստում է շքեղ խնջույք և նախընթերիք և ընթերիքի փարթամ սեղաններ թանգ-

նոց գինիներով և մասնաւորապէս շամպանով և ազգի-ազգի սեթեւեթ քններով, և այլն և այլն: Բէհի ամենահետաքրքրական և հանդիսաւոր ըոպէն լինում է խնամիների գալու ժամանակը:

Խնամիներն առհասարակ ուշ են գալիս, նազով-տուգով են գալիս, որովհետեւ այդ օրը նոցա պատիւը շատ մեծ է. այդ օրը նոքա «թոռէ պատն» են նստում, այդ օրը նոքա անդադար յարգուում ու մեծարուում են, խնամի ջան, խնամի ջան, «խնամի-րան», «խնամի ման» քաղցր խօսքերն ասելով ու լսելով: Երբ որ ուշ, երեկոյեան 11 ժամին, իմացուում է որ խնամիները գալիս են, իսկոյն բէհի տանը բոլորեքեան իրար գրկելով են կպչում, իսկոյն ամենքն ընդառաջ են դուրս գալիս և վառած աշտանակները ու մոմակալները ձեռքերին բռնած, շարուում են գլխաւոր մուտքի դրան երկու կողմը, նշան տալով երաժշտութեան, որ խնամիների երեւոյում պէս ընդառաջելու հանդիսաւոր «մարշն» նուագեն: Դրկախառնութեան, համբոյրների, «բարի սահաթի քլլայ», «բարի պսակ առնուն» շնորհաւորանքի և ուրախ բացականչութիւնների ձայները խառնուելով երաժշտութեան նուագների հետ, մի խուլ, մի անորոշ, բայց քաղցր ժխոր են կազմում, որ, ըստ ամենայնի, համապատասխանում է շքեղ հանդիսին:

Բէհի ընդորշ առանձնայատկութիւնն է «նշանի խուրան»-ը, որ ուղարկուում է բէհի յաջորդ օրը տղայի տունը մեծ քանակութեամբ և տղայի տանից արդէն բաժանուում է փեսայի ընդոր ազգականներին: Նշանի խուրապիւսն զատուում է միւս ընդոր խուրապիւսների տեսակից իւր կտորների խոշորութեամբ, իւր առանձին համով ու հոտով և զարգարանքով: Կտորները լինում են շատ խոշոր, որովհետեւ խիստ շատ է պահանջուում և բնականապէս հնարաւորութիւն և ժամանակ չի լինում, փոքր, նուրբ և պէս-պէս ձևերով կտորներ պատրաստելու, ինչպէս շինուում են սովորական խուրաքիաները: Իսկ համի, հոտի և զարգարանքի առանձնայատկութիւնն այն է, որ նշանի խուրապիւսի մէջ խառնում են վարդի իւղ և երեսը զարգարում են ցոլուն սեթեւեթ քններով:

Հարսանիքից 15 օր առաջ գիւղերում տղայի տանից ուղարկուում է Հարսի տունը պսակի զգեստացուն՝ «խումաշ» շրջազգեստի Համար և թանգնոց երեսացու «բուրնու»-ի Համար: «Խումաշ» ասելով, գիւղացիք Հասկանում են ամեն մի մետաքսէ կտոր, որից սովորաբար կարուում է Հարսի պսակի Հանդերձը, իսկ «բուրնուն» կարճ քաթիսլայի պէս վերնազգեստ է, որի երեսացուն աթլաս կամ թաւիշ է, իսկ աստառը մազեղէն: Քաղաքում նոյն «խրկուածքը», նախ, ուղարկում են «խինա-գեջասիի» օրը և, երկրորդ, աւելի Հանդիսով են կատարում այդ պսակի զգեստացուն ուղարկելու ծէսը, քանթէ գիւղերում: Քաղաքի զգեստեղէնի «խրկուածքը» բաղկացած է լինում պսակի ամբողջ շորից իւր բոլոր սլարազաններով, սկրսած քօղից, և վերջացրած կօշիկներով, որովհետեւ այնպիսի Հասկացողութիւն կայ, որ Հարսն իրեն թաղաւորի պատկանելիքը պէտք է տուն գալ տղայի պատրաստած զգեստներով: Մինչև իսկ պսակի կերօններն էլ փեսան է ուղարկում «խրկուածքի» հետ:

Խինա-գեջասի, հարս-բաղնիք եւ հարսանիք.

Խինա-գեջասի տաճկական բառը, ինչպէս յայտնի է, նըշտակում է «Հինայի-գեշեր», որովհետեւ այդ օրը, գեշերը կատարուում է Հարսի գլուխը Հինայ դնելու Հանդէսը: Հարսի գլուխը Հինա դնելը, որ այժմ քաղաքում իսպառ վերացել է և պահպանուել է միայն տեղ-տեղ գիւղերում, կատարուում է մեծ Հանդիսով: Պսակից երեք օր առաջ տղայի տանը պատրաստուում է մի ամփն Հինայ և մի մատուցարանի վերայ գրած մի կերօնի հետ ուղարկուում է Հարսի տունը, որտեղ այդ երեկոյ մեծ հրաւէրք է լինում և Հաւաքուած են լինում բազմաթիւ աղջիկներ Հարս ու փեսայի ազգականներից, Հարսի բարեկամուհիներից և ընկերուհիներից: Աթոռի վերայ բարձ են դնում, Հարսնացուին նստեցնում են վերան սենեակի մէջ տեղը կամ անկիւնում, երաժիշտները նուազում են «Ալկէլին» եղանակը և Հանդիսականները վառած կերօնը բռնած մէկ մէկ

սլացում ու խաղացնում են Հինան: Կուշտ պարելուց և Հինան խաղացնելուց լետու, կանալք սկսում են Հինան դնել Հարսի գլուխը, իսկ աղջիկները Հինալից մի մի մատ առնում, քսում են իւրեանց ձեռքի ափին, որ փոխը, կամ, ինչպէս ասում են, «Տառօսը» իրենց էլ լինի: Հին ժամանակները այդ դէպքում Հանդիսականները սովորութիւն են ունեցել մօտենալու Հարսնացուին, մի մի մատ Հինալ դնելու նորա գլուխը և երգելու «Ալկէլին» երգը, որից այժմ պահուել է Հետեւեալ կտորը.

1. Հինա տըրին, պաղնիք տարին,
Ձիւֆիւ մազըս փէրչամ արին,
Կուլխուս ալ փօշի կապեցին,
Պերին քօշան կայնեցուցին.
Սիրական քուրիկներ, տառօսը ձեզի:
2. Փեսաս ծնողաց հէլալ օրթի,
Կուլխուն կտակը կապուտ մորթի.
Մէքատիկ էր նա իր սօյն,
Մեռնիմ անոր սէլվի պօյն.
Սիրական քուրիկներ, տառօսը ձեզի:
3. Եփոր աչքս նորան տեսաւ,
Էրկու թուշէս ալ կաթեցաւ.
Հարիկ, մարիկ, մընաք բարով,
Աստուած մեզի պահէ սէրով.
Սիրական քուրիկներ, տառօսը ձեզի:
4. Թաքաւորըս կուքայ թուրով,
Հալիւր շատ է, կառնու զօռով,
Պաշխիշներով, յարկինքներով,
Աստուած մեզի պահէ սէրով.
Սիրական քուրիկներ, տառօսը ձեզի:
5. Կերթաս մեզմէն ճանփատ տիւզ է,
Կերածըդ չամիչ ու թուզ է,
Աչքըդ կուլայ, սիրտըդ կուզէ,
Մօրէդ պաժնըվիլ սիրտը չուզէ,
Հարկը կասեն անպէս կուզէ.
Սիրական քուրիկներ, տառօսը ձեզի ¹⁾:

¹⁾ Այս երգը մի անգամ տպագրուել է «Нахичеванский Говоръ»-ում:

Քաղաքում, որտեղ, ինչպէս ասացինք, Հինայ դնելու սովորութիւնը գլխովին վերացել է և պահուել է միայն «Խինա-գեջասի» անունը, այդ օրը, երեկոյեան ուղարկուում է Հարսի պսակի շորերը, մոմերը և կատարուում է ալիւր-մաղէքի հանդէսը և այդ առթիւ մեծ հրաւերք է լինում աղջկայ տանը։ Հաւաքուում են առհասարակ Հարսի ընկերուհիները և ազգական աղջիկները, գալիս է և փեսան իւր մօտ ընկերներով։ Մէջտեղ են հանուում փոքրիկ տաշտը և շրջանակն ոսկեգոյն ու արծաթագոյն թղթերով զարդարած մաղը և ալիւր են մաղում հարսանքի հացը պատրաստելու համար։ Ալիւր մաղողները լինում են փեսան և երիտասարդները, որոնք մաղը մի քանի անգամ թափահարելուց յետոյ, յանձնում են հերթով միմեանց և այդ առթիւ փող են նուիրում ալիւր-մաղէքի հանդէսը կառավարող ու ղեկավարող «Ջիգային»։

Խինա-գեջասիի յաջորդ օրը կատարուում է «Հարս-պաղնիքի» հանդէսը, որ քաղաքում արդէն վերացել է և մնացել է միայն գիւղերում։ «Փեսայ-պաղնիքը» վերացած է թէ քաղաքում և թէ գիւղերում. դորանից մնացել է, այն էլ միայն գիւղերում, գէթ մի ծէս-«Փեսայ-թրաշ», որ կատարուում է շատ մասնաւոր ու սահմանափակ հանդիսով։

Հարս-բաղնիքը սովորաբար կատարուում է աղջկայ կամ կարգուած քրոջ տանը և կամ մօրատատի, կամ, ինչպէս ասում են, «մամուն» տանը, որտեղ այդ առթիւ «աղջիկ-ժողով-տանք» է լինում։ Բաղնիքի հանդէսը կատարելուց և ամբողջ օրն ուրախանալուց յետոյ, Հարսը շրջապատուած իւր ընկերուհիներով և երաժշտութեամբ վերադառնում է տուն։ Հասնելով իւր բնակարանին և մտնելով բակը, ուրախ թափօրը կանգ է առնում տան դրան առաջ, որովհետեւ առանց աղջկայ մօր հանդիսաւոր կերպով Հարսին ընդառաջ դուրս գալը չի կարելի տուն մտնել։ Մայրը սովորաբար դուրս է գալիս և աղջկայ գլխին շաղ է տալիս բրնձախառն մանր փող։ Դորանից յետոյ էլ դեռ տուն չեն մտնում, այլ Հարսնացուին նստեցնում են բակի մէջտեղը մի աթոռի վերայ և ընկեր-աղջիկները ձեռք ձեռքի տուած պար են բռնում նորա չորս կողմը և կտրուպարի

պէս պարելով, յետ ու առաջ են գնում: Հարս-բաղնքի երեկոյից արդէն Հարսանիքը նստած կամ սկսուած է Համարուում, որ գիւղերում շարունակուում է երեք օր, իսկ քաղաքում միայն մէկ օր:

Քաղաքում պսակի Հանդէսը կատարուում է և՛ առաւօտեան և՛ երեկոյեան, իսկ գիւղերում միայն առաւօտեան: Քաղաքում առհասարակ տպագրուած հրաւիրատոմսակներ են ուղարկւում, որոնց մէջ լայտնելով, թէ այս ինչ եկեղեցում և այս ինչ ժամին պէտք է կատարուի այս ինչ երիտասարդի ու օրիորդի պսակադրութեան Հանդէսը, խնդրում են, որ այս ինչ ոքն իւր ներկայութեամբ պատուէ այդ Հանդէսը, իսկ յետոյ բարեհաճի շնորհ թելել Հարսանեաց խնջոյքին, որ պէտք է լինի այս ինչ տանը: Եթէ պսակը կատարուում է առաւօտեան, հրաւիրեալները նշանակուած ժամին հաւաքուում են եկեղեցին, ներկայ են գտնուում պսակի Հանդիսին, շնորհաւորում են, Համբուրուելով այլ-մարդիկ թագաւորի Հետ և կին-մարդիկ Հարսի Հետ, և ցրուում են իւրեանց տները, որովհետև բուն Հարսանիքը, այսինքն պարահանդէսը ու Հարսանեաց խնջոյքը լինում են գիշերը: Այդ դէպքում փեսայի տունը դնում են միայն ամենամօտ ազգականները, որոնք և մնում են այնտեղ, ճաշում և ժամանակ անցկացնում նեղ շրջանում մինչև երկու: Իսկ եթէ պսակը կատարուում է երեկոյեան, իսկոյն և եթ պսակից յետոյ ամենքը գնում են Հարսանքատունը և սկսուում է խնջոյքը և Հարսանեաց ուրախութիւնը, որ շարունակուում է մինչև առաւօտ:

Պսակից առաջ կատարուում է «Հարսնառի» ծէսը, որ Հարսանքի գլխաւոր արարողութիւններից մէկն է: Փեսայի կողմի Հարսանքաւորները հաւաքուում են փեսայի տունը, քահանան օրհնում է փեսայի զգեստները և բոլորեքեան գնում են կառքերով Հարսի տունը «Հարսնառի»: Փեսային նորա կառքում նստած ուղեկցում են փեսադրերները-«շաֆերները». Հարսի տանը քահանան օրհնում է պսակի զգեստները, և մինչև որ Հարսը հագնուում է, խնամիները հիւրասիրուում են թէյով և թեթև ոգեպաշիկով: Երբ որ Հարսը հագնուում, պատրաս-

տուում է, փեսադրերներն ու հարսնեղբարները գնում են, բերում նորան դաշլիճ և կանգնեցնում փեսայի կողքին սեղանի մօտ, որի վերայ կարգով շարուած են լինում բոլոր մինչև հարսանքի օրը և նոյն իսկ հարսանքի օրը ստացուած ընծաները: Թէ փեսայի և թէ հարսի զգեստաւորուելու միջոցում այժմ քաղաքում ոչ մի առանձին ծէս չի կատարուում, ոչ մի երգ չի երգուում, ինչպէս որ եղել է հնումը: Այժմ չի կատարուում և այն ծէսը, որ հին ժամանակներն անհրաժեշտ կերպով կատարուել է: Այժմ երբ հարս առնողները գալիս, բաղմում են և սկսում են յարգուել, այլ ևս մէկը չի շրջում առանձին սրուակով հիւրերի մէջ և հիւրերի թաշկենակի վերայ հոտաւէտ ջուր, կամ, ինչպէս սովորութիւն է եղել ասել, «ամբրէ» սրսկում:

Կէս պասիլը կատարելուց և հարսի ու փեսայի ծոցը՝ նուրբ կտորի մէջ փաթաթած ու կարմիր ժապաւէնով պնդած մի մի փոքրիկ անուշիկ կտոր դնելուց յետոյ, հարս ու փեսային նրստեցնում են մի ծածկուած շքեղ կառքի մէջ, որ հենց այդ նպատակի համար մասնաւորապէս վարձուած, կամ, ինչպէս յաճախ պատահում է, այս կամ այն հարստի տանից բերուած է լինում և որի ձիերի ականջներն ու բաշերը և կառապանի թւեքն գոյնզգոյն մետաքսէ թաշկինակներով է կապած. զարդարած լինում, և բազմաթիւ կառքերով ուղեկցում են եկեղեցի: Հարս ու փեսայի կառքի առաջին նստարանի վերայ ուղիղ հարս ու փեսայի դէմ ու դէմ նստում են երկու տղայ, վառած կերոնները ձեռքներին բռնած, իսկ կառապանի կողքին առօք փառօք բազմում է «Իգիտ-Աղասին», որի թւեքը և կուրծքը նոյնպէս զարդարուած է լինում գոյնզգոյն մետաքսէ թաշկինակներով: Պոյնզգոյն թաշկինակներով զարդարուած են լինում և բոլոր ուղեկցողների կառքերի ձիերի ականջներն ու բաշերը և կառապանների թւեքը:

«Իգիտ-Աղասին», ինչպէս ցոյց է տալիս և բառի նշանակութիւնը, հին ժամանակներն եղել է հարսանքին մասնակցող բոլոր կտրիճների պարագլուխը, հարսանքի կառավարիչը և ընտրուում է եղել փեսային մօտ ճարպիկ կտրիճների միջից:

Բայց այժմ այդ դերը կատարում է մի վարձուած սպասաւոր, որի պարտականութիւնն է սպասաւորութիւն անել Հարս ու փեսային Հարսնաւի և պսակի ժամանակ և տիրապէս Հարսանեաց տան սարք ու կարգի վերայ նայել: Նա է Հարս ու փեսային կառք նստեցնում, նա է կառքի դուռը փակում, րաց անում, նա է պսակի ժամանակ Հարս ու փեսայի վերնադրեւոյնքը հանում, հագցնում, նա է, վերջապէս, պահում և պսակի ժամանակ մատուցանում քահանային այն արծաթեայ անօթը, որով զինի են խմացնում թագաւորին և թագուհուն:

Նորապսակներին Հարսանեաց տան դրան առաջ ընդունում և Համբուրելով օրհնում ու շնորհաւորում է փեսայի մայրը զլիւին քօղ ձգած: Այդ միջոցում էլ բրնձախառն փող են շաղ տալիս զլիւներին, խունկ անում և մի զոլք՝ վզերին կարմիր ժապաւէններ կապած՝ սպիտակափետուր աղաւնի են արձակում: Տուն մտնելով, Հարս ու փեսան կանգնում են դաշլճի մէջ տեղը, մատուցում է մեծ մատուցարանով շամպանի բաժակները, Իգիտ-Ողասին լցնում է փրփրալից գինին, երաժշտութիւնը „տուշ“ է նուագում և բոլորեքեան շնորհաւորում են նորապսակներին: Հին ժամանակները փեսայի մայրը դրան առաջ նորապսակներին ընդունելու միջոցում նոցա բերանը մի մի կտոր անոյշ է դնելու եղել, իսկ շնորհաւորանքն եղել է „Ալկէիսի“ ձայնակցութեամբ:

Բաժինքն ուղարկուում է փեսայի տունը կամ Հարսանիքից մի օր առաջ, կամ մի օր յետոյ: Առաջները սովորութիւն է եղել բաժինքն ուղարկել Հէնց նոյն իսկ Հարսանիքի օրը և Հարսի շորեղէնը դնելով մատուցարանի վերայ, շրջեցնել և ցոյց տալ Հանդիսականներին Հարսանեաց խնջուքի ժամանակ: Սովորութիւն է եղել և Հարսի օժիտի ցուցակը կազմել և Հանդիսաւոր կերպով կարդալ բոլոր Հրաւիրեալների առաջ Հարսնաւի ժամանակ այս ձևով.

„Կամաւ կամեցողին Բարեաց Տուն մերոյ Յսի Քսի
և օրհնելոյն յաւիտեանս ամէն

Որ եղև այս շնորհաւորութեան Հարսանեաց զիրս ՚ի տիրապահ և յածախնամ քղքս ՚ի Նոր Նախիջևան, ընդ Հովանեաւ Սրբոյն Նի-

կողայտի Հայրապետին ոքանչեւագործին, և 'ի Հայրապետութեան Եփրեմայ Արժանքնտիր Սրգնար Կթուղիկոսին, և Առաջնորդին Նախիջևանայ և Բեսարաբիոյ Ածարեալ Կայսրնտիր և Կաւալերագարդ Հովուապետին ՏՆ Ներսիսի Սրբազան Արք եպիսկոպոսին, և 'ի Ժամանակս Թգւորին ամ ռուսաց Ամենաբարեպաշտ և ինքնակալ մեծ կայսեր Նիկոլայ Պաւլովիչի, 'ի Թույն Փրկչին մերոյ 'ի 1832 ամի և փետրվարի 8 ին, որ պրն Պապուկ Գրիգորեան Սուլթանշահումն էառ օրինաւոր սբ ամուսնութբ զնազելի դուստրն իւր Եղիսաբէթն, վճռին Աղայ Գարբիէլ Խոճայովի, նախ պարգևէ Ածային օրհնութիւն և սրց մշտանուէր աղօթքն որ ի միասին Ած խորին ծերուի պարգև վեցէ, նաև վերագոյնդ յիշեալ Աղայ Գարբիէլ Խոճայովն շնորհէ նազելի դստերոջն իւր զօթիտս այսինքն կանացի ոսկեղէն զարդրս, 'ի ներքոյ յայտնին և են այսոքիկ:

Նախ մէկ լաւ անդամանդեայ ծաղիկ

1. լաւ բերգամ պաղի անդամանդեայ

1. ջուխտ օղ պուխանտնի

1. ջուխտ ևս օղ անդամանդեայ

1. Թէօքմէ խաֆէս մրգրտեայ 20 խաթէն, և 2 կզմն 30

Հատ ռուպլիէ ոսկով

1. ջուխտ ոսկեայ գօտի և մէջն էլմասեայ

1. ջուխտ ևս ոսկեայ գօտի

1. կրշտանոց 40 եալտրդ ոսկիք և մէջն չորսնոց ոսկի

1. լաւ մատանի էլմասեայ

1. պուլաւքի էլմասեայ

և այս ներքոյ երեք զարդս 'ի լրօտամպոլից բերելոյ ապրապրեալ է որք են այսոքիկ.

1. լաւ կէրտանլըխ անդամանդեայ

1. ջուխտ գօտի ևս անդամանդեայ

1. ջուխտ ապուճան այն ևս անդամանդեայ

և այլ ամ պղնձեղէն շորեղենն

ը նոսին ըստ կարգին:՝

Գիւղերում Թագաւորին զգեստաւորելու Ժամանակ նորա ընկեր-կտրիճները զանազան կատակներ են անում և փող ըս-

տանում քաւորից: Նոքա ծուռ կամ ընդհակառակն են Հագ-
ցնում նորա Հալաւների զանազան մասերը և իւրաքանչիւր
անգամ Հարցնում են. «Կնքահար, ինչն է եանխիշ փեսին
վրան»:

Հարսին զգետաւորելու ժամանակ կլոր ձևով կտրում են
նորա «ղլխները» — զանգուրները, որոնք բազմաթիւ բարակ
Հլուսերով ծածանուում են նորա ուսերի ու մէջքի վերայ, «փեր-
չամ» են անում, նորա ոսկիներով զարդարած ֆէսը,
«փօշի» են կապում զլիւին, ամբացնում են փօշիի վերայից
«փէրչամբաղին» ու «փէրչամբաստին», Հագցնում են «խու-
մաշը», մէջքին կապում են մարգարտայեռ արծաթեայ. հար-
մանդով կամարը — «խուլանը», մատերին դնում են մատանի-
ները, ձեռքը ձգում են «ապուհանը» — ապարանջանը, վզին ձը-
գում են ոսկի շարոցը և «գերզանլըխը» և երեսին կարմիր
քօղը:

Պիւղերում պսակի գնում են սովորաբար ոտքով. Հարսի
մի ձեռքից բռնած է լինում փեսան, միւս ձեռքից կնքամայրը:
Փեսադըները և խաչեղբայրները, կամ, ինչպէս քաղաքում կո-
չուում են, «շաֆերներ» չ'կան, պսակի ժամանակ էլ թաղա-
ւորի և թագուհու զլիւին թագ բռնելու սովորութիւն չ'կայ,
ինչպէս քաղաքում:

Հարսի բաժինքը փեսայի տունն է ուղարկուում երկու
անգամ — մի մասը կէս-պսակի միջոցում, միւսը նոյն իսկ Հար-
սանեաց ժամանակ, երկրորդ օրը: Կէս-պսակին առաջ փեսայի
տանից գալիս է մի ձիաւոր և տանում է միայն մի բարձ,
իստոյ գալիս են փեսայի ծնողները և տանում են կողինքը,
իսկ Հարսանեաց օրն «աղջիկ-խնամիները» տանում են Հարսի
«սնդուկը» թանկագին մանր իրեղէններով և «բոխչան» Հա-
լաւներով:

Հարսի ծնողները պսակի արարողութեան ներկայ չեն գրտ-
նուում, ինչպէս քաղաքում. նոքա սովորաբար գնում են փեսայի
Հարսանեաց երկրորդ օրը, շրջապատուած ազգական կանանցով
ու տղամարդկանցով, որովհետեւ Հարսանքի առաջին օրը տի-
րապէս պատկանում է երիտասարդներին և աղջիկներին և այդ

պատճառով էլ կոչուում է „կտրիճների-Հարսնիք“, իսկ երկրորդ օրը պատկանում է տղամարդկանց ու կանանց և այդ պատճառով էլ կոչուում է «էրիկմարդոց-Հարսնիք»:

Նորապսակ զոյգի ոտքերի տակ եկեղեցուց դուրս գալու ժամանակ դնում են մի աման, որ Հարսն ու փեսան աշխատում են միմեանց առաջը տալ ու կոտրել, որովհետև այնպիսի Հասկացողութիւն կայ, թէ ով որ առաջինը կանխէ կոխել ու կոտրել ամանը, նա էլ տան մէջ գլխաւորապէս իշխողը, Հրամայողը կ'լինի: Փեսայի տունը մտնելու ժամանակ նորապսակների գլխին միշտ աղաւնիներ չեն արձակում, ինչպէս քաղաքում, այլ հրքեմն և սպիտակ Հաւեր: Հին ժամանակները սովորութիւն է եղել Հարս ու փեսայի ոտքերի տակ և ոչխար մորթել, որ այժմ թէ քաղաքում և թէ գիւղերում խսպառ վերացել է. ինչպէս որ վերացել է արդէն և „խոյզան տանելու“, այսինքն սրակուղների մօտ ազգականների իւրեանց Հետ չ'Հրաւիրուած մէկին Հարսանիք տանելու սովորութիւնը:

Երիտասարդներն ու աղջիկները, որոնք Հարսանքի տանը բոլոր ժամանակ շրջապատած են լինում Հարս ու փեսային, զբաղեցնում ու զուարճացնում են նոցա, 'ի միջի այլոց, աշխատում են և նորապսակների վերայից մի բան գողանալ, որ „տառօսը“ իրենց էլ լինի: Բացի այս բոլորից, գիւղերում մինչև ցայսօր դեռ պահպանուել է փեսային զգեստաւորելու, Հարսնառ զնալու և պսակի երթալու միջոցում «պարեր» երգելու սովորութիւնը, որոնց բառերը և ճճերը ժողովրդի բերանում ներկայումս զժբաղդաբար այնքան աղաւաղուել են, որ Համարեմ թէ անկարելի է դարձել վերականգնել նոցա իմաստը, Հասկանալ նոցա բովանդակութիւնը:

Հարսնառ երթալու ժամանակ, երբ Հասնում են Հարսի տան դրան շեմքին, օրինակի Համար, երգում են:

1. Լուսն ալ լուսացաւ, բարի արև ձեզի,
Աբլորն ալ խօսեց իրեք բերան
Եւ իւր հաւ տալով քայից հպարտ.
Ես ան ճամբաներուն ճամբորդն եմ,
Չատ կեշթամ ու կուգամ,

Ջատ կեշթամ ու կուգամ.

Ճամբուն՝ էրկու հատ վարդ անուշ

Ունէր իր ճոցին:

2. Մեր թագաւորին կապան կանանչ էր,
Մեր թագաւորն իր թուխումներուն մէջ
Մեր թագաւորն էր ալեւու պէս:
Մեր թագաւորի ձիին զարդն էր
Ճերմակ եալ հինալած.
Մեր թագաւորի ձիի ոտքի նալերն էր
Ոսկի, արծաթ գամերով.
Մեր թագաւորի ձեռքին խաչ
Չինեց ոսկերիչ ոսկեզօծ խաչ:

Հարնառւի այս „պարբ“ միւս բոլոր „պարբերի“ մէջ դեռ ամենալաւ պահ զանուածն է, որովհետեւ եթէ ոչ ամբողջովին, զսնէ, մասամբ կարելի է վերականգնել նորա ընդհանուր իմաստը: Միւս պարբըը գլխովին աղաւաղուած են և նոցանից միանգամայն բան չի կարելի հասկանալ: Փեսային զգեստաւորելու ժամանակ, օրինակի համար, երբում են հետեւեալը, որ աւելի բառակոյտ կարելի է կոչել, քան թէ երգ:

1. Ասօր ես նոր թագաւոր ես նոր
Պարոն մունետիկ սէր հնազանդ մունետիկ
Ամենը հնազանդ մունետիկ
Այլ պատուէր զմեզ իւր դուռն.
Եւ շար կուտար և կապեց շարը
Երանական հացոց հալապուտը
Սուրբ Լուսաւորիչ իւր անունով
Եւ երեք խաչին անունով օրհնեց թագաւոր
Որ է մեր նոր թագաւոր օրհնեց թագաւոր
Որ զերկինս պահէր կուսացեալ կին
Զոր կալին հաւասարիչ բոլոր
Զոր կալին հաւասարիչ բոլոր:
2. Մալոս Մարիամ, Սուրբ Աստուածամայր
Նո երեք խաչին անունով օրհնեց թագաւոր
Որ մեր թագաւոր նոր օրհնեց թագաւոր
Որ էր հարսն կոչս գովեալ հաւասարեց բոլոր
Նրեշտակ Լրկնից անցնէր ու ասէր.

Թագաւոր նա հագեալ և գովեալ:
Մունետիկը գովելով անցնէր ասելով,
Թագաւոր նա հագեալ և գովեալ: ¹⁾

Քաղաքում նորապսակների նարօտի կնիքը քանդում են, կամ, ինչպէս ասում են, թագը հանում են իսկոյն եկեղեցում, իսկ գիւղերում երկու-երեք օրից յետոյ: Պսակից յետոյ պատահած առաջին կիւրակին կոչուում է «Առջի կիրակի», որ նոյնպէս տօնուում է: Այդ օրը գայիս են հարսի ծնողները և մօտ խնամիները, բերում են ընծաներ և մեծ խնջոյք է տեղի ունենում: Առաջին կիւրակէից յետոյ նորապսակներն իրաւունք են ստանում տանից դուրս դուլու և այցելութիւն անելու իւրեանց այն ազգականներին, ծանօթներին ու բարեկամներին, որոնց տները պէտք է երթան-գան: Սկսուում է «հարս տուն բերելու» կարգը: Ազգականները հերթով «զիաֆէթ»-հրաւէրք են սարքում իւրեանց տնեւում և հրաւիրում են հարսին, կամ, ինչպէս ասում են, «հարս տուն կ'բերին»:

Նախիջևանի հարսանեաց ուրախութիւնը, ըստ ամենայնի, նմանում է մեծ բէհի կամ հանդիսաւոր բէհի ուրախութեան: Նոյն երաժշտութիւնը, նոյն պարերը, խնամիների ընդունելու ու պատուելու նոյն կարգն ու «դառաթը»: խնամիների հրաժեշտ տալու ժամանակ, երբ քէֆերը լաւ հասած է լինում, յաճախ նոցա երաժշտութեամբ են ճանապարհ ձեռնում, և այդ միջոցում «իգիտ-Աղասին» զինով լի բաժակները տանում է խնամիների առաջից: Տեղ-տեղ կանգ են առնում, խմում են, պարում են և այդպէս շարունակում են, մինչև որ նոցա տուն են հասնում: Առհասարակ նախիջևանում քէֆի և ուրախութեան չափաւորութիւն չ'կայ. նոքա իւրեանց խօսքերը, բէհերը, տօն-շնորհաւարները և զիաֆէթները կամ իսպառ առանց քէֆի, միայն թուղթ խաղալով են անցկացնում, կամ չափազանց զօր են տալիս օղիին ու փունջին և փողոցներն են ընկնում: Զատ անգամ կարելի է պատահել փողոց-

¹⁾ Այս աղաւաղուած շարերի՝ օրինակները մեզ հաղորդել է պ. Միքայէլ Չաբարեանը:

ներում քէֆ անողներին. նոքա կամ լուռ ու մունջ գնում են փողոցով երաժշտութիւնն առաջները ձգած, կամ Հարայ-Հրոց են բարձրացնում, ծափ տալիս ու պարում, կամ արշաւում են կառքերով կողքերին նստացրած զուռնաչիներին:

Նախիջևանց, ոց գործածած երաժշտութիւնն եւրոպական նուագախումբ և Հայկական դար ու զուռնան է, որ Նախիջևանցիք կոչում են «դաուլ-զուռնա»: Ուռնիքը գլխաւորապէս գործ են անում Հարուստները, իսկ երկրորդը գիւղացիք և քաղաքի աղքատները: Սովորաբար Հարուստներն էլ, երբ քէֆերը հասնում է, չեն բաւականանում միայն եւրոպական նուագախմբերով, այլ Հրաւիրում են և զուռնայ, թէև տեղական նուագախումբն էլ, որ մասամբ բաղկացած է Հայ երաժիշտներից, գտնուում է Հայ կառավարչի ղեկավարութեան ներքոյ, ազատ կերպով նուագում է տեղական ժողովրդի սիրած բոլոր եղանակները: Կան այնպիսի զուռնայ սիրողներ, որ ուշադրութիւն չ'դարձնելով այն ժողովրդական առածին, որ ասում է, թէ «Զուռնայի ձայնը Հեռուէն աղէկ կուզայ», Հրամայում են զուռնաչիներին իւրեանց մօտ նստել և իւրեանց ականջի մէջ փչել:

Նախիջևանի «Դաուլ-զուռնան» բաղկացած է մի մեծ դաբից և մի կամ երկու փոքրիկ բարձրաձայն, ճչացող ու շատ զիւ ձայն ունեցող զուռնայից: Այս վերջին ժամանակներս գլխաւորապէս գիւղերում փոքր զուռնայի վերայ աւելացել է և մի մեծ զուռնայ, որ կոչուում է «Ռուռզան»: Գիւղերում էլ, բացի դաուլ-զուռնայից, կայ և եւրոպական նուագախումբ, որ բաղկացած է միայն մի քանի նուագարանից՝ դալիէ, ջութակ-«քեմենչէ», կլարնետ և կոնտրբաս կամ «բուբուռ»:

Պարում են սովորաբար և՛ տեղական և՛ եւրոպական պարերը: Քաղաքում տեղական պարերն արդէն վերջանալու վերայ են, նոյն իսկ գիւղերում Հետզհետէ մտնում են և եւրոպական պարերը: Տեղական պարերը պարում են միջին արագութեամբ, Հայկական և առհասարակ արեւելեան պարերի սովորական «պայներն» անելով: Պարում են կամ առանձին-առանձին, կամ տղամարդ տղամարդու Հետ, կամ տղամարդ կին-մար-

դու Հետ և կամ կինմարդ կինմարդու Հետ, դիմաց-դէմ կանդ-նած, միմեանց Հետեւելով, միմեանց յարմարեցնելով իւրեանց շարժմունքը և միմեանց Հետ իւրեանց կանգնած տեղերը փոփոխելով: Պարերի սովորական տեսակներն են զանազան «Օլին-Հաւաները»: Երաժշտական եղանակների մէջ կան, բացի «օլին-Հաւաների» եղանակներից, և „Ղզլար-Հաւա“, „Քոհ-դան-Հաւա“, «Պատին-տակը», «Ալկէլինը», մինչև իսկ «Չալ ձիի Հաւան», և այլն և այլն:

ՏՂԱՔԵՐՔ ԵՒ ԿՆՈՒՆՔ.

Երբոր Նախիջևանում մի կին յղանում է, սովորաբար ասում են, թէ այս կինը «ծանրած է» կամ «տղով է», իսկ երբոր կինը ծնում է, ասում են, թէ այս տանը, կամ այս ինչ մարդուն և կամ այս ինչ կնոջը «աչքի լուս է եղել»:

Նախիջևանցիք, որոնք ամեն մի ընտանեկան ուրախաւիթ և տխրաւիթ երեւոյթի Համար իրրև շնորհաւորանք, կամ միւրիթարանք ու ցաւակցութիւն ստեղծել են զանազան իմաստուն ոճեր ու դարձուածներ-բարի սէսթի ըլլալ», «բարի պըսակ առնուս», «պսակներովդ ծերանաք», «գալդ բարի», «դուն շատ ապրիս», «մեծ օրդ շնաւոր», և այլն, տղաբերքը շնորհաւորելու Համար էլ սովորաբար գործ են ածում «աչք լուս» ոճը, որից անկասկած առաջ է եկել և այդ տղաբերք նշանակող «աչքի լուս լինել» դարձուածը: Տղաբերքի մտքով կիրարկուած այդ ոճը, որ այժմ գրած է ածուում անգիտակցաբար, շատ Հետաքրքրական է, որովհետև դա ցոյց է տալիս, թէ ինչպէս են նայել Հին Նախիջևանցիք զաւակաբերութեան վերայ. դա նոցա կարծիքով եղել է Աստուծոյ շնորհքը, ուրեմն և աչքի լոյսի պէս սիրելու ու փայլալուստ բան է եղել նոցա Համար զաւակը, իբրև նախախնամութեան տուած պարգևը, իբրև ժառանգ, սերունդը շարունակող, իբրև տան, ծնողներին աջակից և, վերջապէս, իբրև օգնական, աշխատող ոյժ:

Բացի «աչքի լուս լինել» Նախիջևանում ծնուելու, աշխարհ գալու մտքով կիրարկուում է և մի ընտիր ոճ-«ընծա-

յուել», որ սովորաբար դործ են ածում, երբ կամենում են արտայայտել մէկի այս ինչ տեղում, այս ինչ ժամանակ ծնունդ լինելու իմաստը: Նախիջևանցին սովորաբար չի ասում, ես ծրնուել եմ այս ինչ թուականին, կամ այս ինչ տեղում, այլ անպատճառ-«ես ընծայած եմ» այս ինչ տարին, կամ այս ինչ ղիւղն ու քաղաքը: Ծննդկանը կոչուում է «տղոցկան», իսկ տղոցկանին ազատողը կամ, ինչպէս Նախիջևանցիք ասում են, «տղայ սռնողը» կոչուում է «Գայել», որ, ինչպէս ամեն տեղ, այստեղ էլ լինում են պառաւ կանայք, ուստի և կոչուում են դայեկ-մաներ, այսինքն «Գայեկ-մամաներ»: Գայեկները ներկայումս մնացել են միայն ղիւղերում, իսկ քաղաքում նոքա արդէն վերացել կամ վերանալու վերայ են. նոցա փոխանակել են մասնադիտական կրթութիւն ստացած մանկաբարձ կանայք կամ աղջիկներ:

Բացի դայեկներից, տղոցկանին նայելու, նորա մօտ նստելու, մաքրութեան վերայ հսկելու համար Նախիջևանում կան և առանձին պառաւ կանայք: Գոքա «Գոգ-անաներ» են, որոնք չափաւոր վարձով միշտ հրաւիրուում են ծննդականի տունը և չար աչքից աղատում և սռահասարակ խնամում են թէ տղոցկանին և թէ նորածնին, գոնէ առաջին ժամանակները:

Նախիջևանում ծննդկանը համարեան թէ երբէք լիակատար կերպով քառասունք չի պահում. քաղաքում սովորաբար պահում են 22 կամ ամենաշատը 30 օր, որից լետոյ կամ ինքըն ծննդականն է գնում եկեղեցի փաբատուում, կամ ինչպէս ասում են, «քառասունքուում», կամ քահանան է տուն դալիս, փարատում: Գիւղերում ծննդկանն աւելի շուտ է վեր կենում տեղից, աւելի շուտ է քառասունքուում և դուրս դալիս տանից, որովհետեւ, ինչպէս ամեն հայաբնակ տեղ, Նախիջևանի ղիւղերում էլ բոլոր տնային տնտեսութիւնը ծանրանում է կնոջ վերայ և չի կարելի երկար ժամանակ նորան երեսի վերայ թողնել:

Երկունքի դժուարութեան դէպքերում Նախիջևանի պառաւները զանազան միջոցների են գիմում. նոքա ծննդական ցաւով բռնուածի սենեակում բոլոր փակուած, գոց տեղերը բաց

են անում — զուները, պահարանները, գզրոցները, որպէս զի հեշտութեամբ բացուի, ազատուի և ծանրածր: Նոքա եկեղեցիների — Ս. Գէորգի ու Ս. Նիկողայոսի «թոփուզներն» են բերել տալիս և դնում տղոցկանի վերայ, «ջէնկի թուր» են քրում ողողում և քուրը տալիս խմելու, և ալլն և ալլն:

Նորածին մանուկներին աղելն այստեղ էլ անխտիր կերպով պահպանուել է, իբրև առողջարար և հայկական հնաւանդ սովորութիւն. բայց երեխաներին 'օրօրոցում կապկպելու սովորութիւնը, որ ընդունուած է Հայաստանում ամեն տեղ, այստեղ քաղաքում արդէն իսպառ վերացել է, գիւղերումն էլ վերանալու վերայ է:

Երեխայի մկրտութիւնը կամ կնունքն այս կողմերում որոշեալ ժամանակ չունի. նա կատարուում է կամ 2—3 օրից յետոյ, կամ աւելի ուշ, նայելով հանգամանքին: Գիւղերում կնունքի կարգը միայն բացառիկ դէպքերում է տանը կատարուում, իսկ քաղաքում այդ դատապարտելի սովորութիւնն աւելի յաճախ է տեղի ունենում և շարժական աւագան գործածելու սովորութիւնը գնալով տարածուում ու ընդհանրանում է: Այդ, ինչպէս և մեր եկեղեցական ծէսերի ու կարգերի զեղծումներից շատերը, պէտք է վերագրել մեր քահանաների անհոգութեան և նոցա ձգտման հաճոյանալու իւրեանց հարուստ ծխականներին, որոնց, իհարկէ, շատ էլ հաճելի չէ իւրեանց բամբակում պահած ու պահելիք «աչքի լուին» շատ անկամ ցուրտ ու անախորժ եղանակներին քաղաքի հեռաւոր տեղիկից ու անկիւններից իւրեանց ծխական եկեղեցին տանելու մկրտելու համար: Կնքահօր իւր սանամօրը և սանին տարած սովորական ընծաներին միշտ դարձ է տրուում մի որ և է արծաթեղէն և սառը-շաքար, կամ, ինչպէս Նախիջևանցիք ասում են, «նէքէդ-շաքար»:

Նախիջևանի քահանաները մանուկներին սովորաբար տալիս կամ դնում են օրացոյցի մէջ գտնուած զանազան սրբերի և սրբուհիների անուններ, նայելով, թէ ի՞նչ օր է ծնուել մանուկը և այդ օրն օրացոյցով ո՞ր սրբի կամ սրբուհու տօն է կատարում եկեղեցին: Այդ է պատճառը, որ Նախիջևանում

ազգային անունները համարեալ թէ չ'կան, իսկ դորա փոխարէն կան բազմաթիւ Սարգիսներ, Յովհաննէսներ, Կարապետներ, Մկրտիչներ, Գրիգորներ, Գէորգներ, Մարկոսներ, Ղուկասներ, և Քրիստինէ, Նեկտարինէ, Ալիւիւնէ, Հերմոնէ, Եփրոսինէ և ուրիշ այսպիսի հալի ականջին խորթ անուններ:

Կնունքը տուն է բերուում լուռ ու մունջ. սկսում են միայն երգել, երբ հասնում են ծննդկանի տանը: Հին ժամանակների եկեղեցուց մինչև տուն շարական ասելը և զանգակներ հնչեցնելով կնունքը տուն բերելը ներկայումս քաղաքում իսպառ վերացել է և մնացել է միայն գիւղերում, այն էլ ոչ ամեն տեղ: Մինչև ցայսօր դեռ կարելի է տեսնել կնունքի այդ զանգակները միւր եկեղեցու միւր նուագարանի-ծնծղաների հետ Նախիջևանի եկեղեցիներից մի քանիսի պահարաններում պահուած եկեղեցական ուրիշ անդորձածելի իրեղէնների հետ միասին:

Մկրտութեան խնջոյքի սեղանի վերայ անպատճառ դրուում է աւանդական ձուածեղը, որ ուտելուց յետոյ, հրաւրեալներից իւրաքանչիւրն իւր համար անհրաժեշտ պարտականութիւն է համարում փող ձգելու ձուածեղի սկուտեղի մօտ յատկապէս այդ նպատակի համար դրուած պնակի մէջ, որից հին ժամանակները հատուցուել է դայեկի կամ մանկաբարձի աշխատութեան վարձը: Ն'րկայումս դորսնից հաւաքուած ամբողջ գումարը դարձեալ պատկանում է դայեկին, բայց դա համարուում է ոչ նորա աշխատութեան վարձը, այլ իբրև վերագիր ընծայ, որովհետև նա իւր աշխատութեան վարձը դարձեալ ստանում է կնունքի տիրոջից:

ՄԱՀ ԵՒ ՅՈՒՂԱՐԿԱՒՈՐՈՒԹԻՒՆ.

Երբոր Նախիջևանում մէկը մեռնում է, սովորաբար ասում են, թէ այս ինչ մարդը «Գուն շատ ապրիս է եղել», մի ոճ, որ առաջ է եկել այն հանդամանքից, որ հանգուցեալի տիրոջը մխիթարելու համար, առհասարակ ասում են.

«Գու՛ն շատ ապրիս», ուրեմն և կազմուել է ճիշտ այնպէս, ինչպէս «Աչքի լուս է եղել» ոճը:

Քաղաքում շատ հեշտութեամբ կարելի է իմանալ, թէ ո՞վ է մեռնողը-այր-մարդ, թէ կին-մարդ, որովհետեւ, նախ, եթէ ոչ բոլոր մեռնողների, գոնէ, շատ շատերի համար սովորաբար քաշուում է մայր-եկեղեցու զոյգ-զանգակը, երկրորդը, այր-մարդու համար առաջ քաշուում է մեծ զանգակը, յետոյ փոքրը, կին-մարդու համար-ընդհակառակը:

Մեռեալն իսկոյն եկեղեցի չի տարուում, ինչպէս շատ տեղիւր, այլ բոլոր ժամանակ, որ տւում է 2-3 օր, պահուում է տանը և միայն թաղման կարգը կատարելու համար տալուում է եկեղեցի, որտեղից ուղղակի յուղարկաւորում է հանգստարանը: Իսկ եթէ այնպէս է պատահում, որ տանը պահելու յարմարութիւն չի լինում, սովորաբար մեռեալը տալուում է հանգստարանի եկեղեցին և այնտեղ մնում է որոշեալ ժամանակը, որովհետեւ միւս եկեղեցիներում հանգուցեալ դնել-պահելը զեղեցիկ կարգադրութեամբ խստիւ արգելուած է:

Ամբիճը կամ, ինչպէս նախիջևանցիք ասում են, «համբիճը» անխախտ կերպով շարունակուում է մեռնելու օրից մինչև կիւրակնամուտը-«կիրամուտքը» ամեն երեկոյ առաջ մեռեալի վերայ, քանի որ նա թաղուած չի, յետոյ մեռեալի տանը: Մեռեալի վերայ հին հայկական սովորութեամբ սաստիկ լացուկո՛ծ անելն այստեղ էլ պահպանուել է, միայն վերջացել է երգախառն ողբասացութիւնը, որ այնքան տարածուած է Հայաստանում և ուրիշ Հայաբնակ տեղերում: Սուգ անելու համար, քանի որ մեռեալը տանն է, դազաղի մօտ դրուում են աթոռներ ու նստարաններ, որ շարքով և հանգուցեալին ազգակցական մերձաւորութեան կարգով բռնում են կանաչք: Հանգուցեալի ամեն մի մօտ ծանօթի ու բարեկամի զալու միջոցին սգուորենքը նորոգում են իւրեանց սուգը, բարձրացնելով ձայները, ձեռքերը խփելով դազաղի սեղանին և հրաւիրելով նորեկին ականատես լինելու իւրեանց և իւրեանց բարեկամի անբախտութեան: Իսկ երկուորների թիւը խիտտ շատ է լինում, որովհետեւ հանգուցեալի համարեան թէ բոլոր ազգականները,

Ծանօթներն ու բարեկամները, Հայկական Հնաւանդ գեղեցիկ սովորութեամբ, իւրեանց սեպուհ պարտականութիւնն են համարում լինել մեռելի տանը, ներկայ գտնուել ամբիօններին, ուր, չը գիտենք ինչու համար, կոչուում է «կարամուտ տալ»:

Սուրբ շարունակուում է և եկեղեցում ու գերեզմանատանը թաղման կարգը կատարելու ժամանակ, որովհետեւ այս կողմերում կանայք էլ յուղարկւորում են Հանգուցեալին և ներկայ գտնուում թաղման տիւրը Հանգիսին: Եկեղեցում էլ Հանգուցեալի կարգը կատարելու ժամանակ ամենամօտ ազգականների համար դադաղի մօտ մի առանձին նստարան է դրուում և սրբուր կանայք ոտից ցզուլ սեւաւորուած բազմում են սյդ նստարանի վերայ, անդադար լաց լինելով, հառաչելով և յաճախակի խանգարելով ժամատացութիւնը:

Յուղարկւորութիւնը կատարուում է Հայկական յուղարկւորութիւններին յատուկ շքեղութեամբ ու փառաւորութեամբ, նայելով Հանգուցեալի Հասարակական դրութեան և նիւթական կարողութեան: Հարուստները համարեա՞ թէ միշտ վարձում են շքեղ դիակաւքեր թաղման պրոցեսիոններին յատուկ բոլոր պարագաներով՝ ձիաւոր և հետեակ յուղարկւորողներով, լուցեալ դամբարներով, պսակատարներով և նուագածուներով:

Յուղարկւորութեան ժամանակ ամեն ոք ճանապարհի վերայ դտնուած տներում պէտք է ոտքի կանգնի, մինչև իսկ մանուկների օրօրոցները պէտք է բարձր տեղ դրուեն, որովհետեւ կարող են «մեռելիկոխ» լինել: Մեռելիկոխ կարող են լինել և նոքա, որոնք շատ լաց են լինում մեռեալի վերայ, ուստի և նոցա Հանգստացնելու, մեռեալից հովաքնելու և ալդպիսով մեռելիկոխ լինելուց էլ ազատելու համար, պէտք է գերեզմանի հողից մի բուռն ածել նոցա կռնակն օձիքի տակից:

Հանգուցեալների թաղման կարգը կատարելու ժամանակ «գանձ» ասելու սովորութիւնն այստեղ էլ կայ. սովորաբար ասում են «Յոյս իմ» գանձը, այն էլ, 'ի հարկէ, դիւաւորապէս Հարուստների վերայ:

«Այդը» միշտ կատարուում է թաղման կարգի Հետ միասին, իսկ «Եօթն»-ն երբեմն միասին, երբեմն էլ, և աւելի յաճախ, առանձին: Միասին կատարելու դէպքում կարգը կատարող քահանան միշտ այդ մասին յայտնում է Հանգուցեալի տիրոջ, ասելով. «Կիրամուտքն ալ եղաւ»:

Թաղումն առանց Հոգեհացի կամ մեռելահացի չի լինում. նախապէս դերեզմանի վերայ քաղաքում բաժանուում է մի մի կտոր «տորթ» և մի մի գաւաթ օղի, յետոյ ամենքը Հրաւիրուում են մեռելատունը Հոգեհացի. որից յետոյ ամեն մէկին տրուում է մի մի գաթայ, որ խրեանց Հետ տուն են տանում: Թաղման գաթան, որ մի միջին մեծութեամբ Հաստ կլորակ ուռուցիկ Հաց է, պատրաստուում է մաստակախառն խմորից և խորսիկից: Եօթն և քառասունքը կատարուում են սովորաբար մասնաւոր կերպով, իսկ տարին դարձեալ ընդհանուր կերպով, ինչպէս թաղման Հոգեհացը: Բացի սովորական գերեզմանօրհնէներէից, ունեւոր մարդիկ սովորութիւն ունին տարին մի անգամ պատարագ անել տալու իւրեանց մեռեալների Հոգուն, և այդ առթիւ Հաց են տալիս աղքատներին: Այդ տեսակ պատարագները կոչուում են «Ժամ պատարագ»:

Նախիջևանցիք էլ միւս Հայերի պէս սիրում են շքեղ շիրմներ կանգնեցնել իւրեանց ննջեցեալների վերայ և զանազան սրտառու արձակ և ոտանաւոր տապանազրեր փորագրել տալ նոցա վերայ, անպատճառ երկու լեզուով-Հայերէն և ռուսերէն: Պատահում են և աշխարհաբոս տապանազրեր: Զուրկ չէ Հետաքրքրութիւնից Հետեւալ աշխարհաբոս տապանազիրը, որ մենք արտաբերում ենք Ս. Նիկողայոսի Հանգուտարանի գերեզմաններից մէկի վերայից:

Երբեմն մարդ էի ես ձեզի պէս,

Ոչժըմըս եղայ ես Հողի պէս.

Ես չի պիտ ըլլամ ձեզի պէս,

Դուք պիտի ըլլաք ինձի պէս: